

AZƏRBAYCAN XALQINDA MÜNASİBƏTLƏRİN NİZAMLANMASINA BAXIŞ

Şirin Bünyadova

Bakı Dövlət Universiteti "Arxeologiya və Etnoqrafiya" kafedrasının professoru,

tarix üzrə elmlər doktoru

E-mail: Shirin_bunyard@mail.ru

Bu məqalədə hər bir xalqın tarixində mövcud olmuş münasibətlər sisteminin hansı müstəvidə qurulduğu, nizamlanma xüsusiyyətləri barədə söhbət açılır. Digər ərazilərdə olduğu kimi, Azərbaycanda yaşayan xalqlar arasında da tarixən formalaşan bir sıra münasibətlərin cəmiyyət həyatında mühüm rolu və əhəmiyyəti danılmazdır. Burada onların, sadəcə, mahiyyətinə nəzər salmaq, varlığı barədə duyurmaq əsas qayamızı təşkil edir.

Xalq haqqında düşüncələr qədim zamanlardan bəri maraqlı dairəsinə daxil olan məsələ kimi formalaşmış. Elmi ədəbiyyatda etnos kimi damğasını vuran xalq anlayışı mahiyyəti etibarilə özündə bir sıra məqamları vahid şəkildə birləşdirir. Azərbaycanda etnoqrafiya elminin hərtərəfli inkişaf etdirilməsi alimlərimizin ən ümdə vəzifələrindən biridir. Ənənələrimizin daşıyıcısı olan xalqımızın mədəni irsinin, tarixi yaddaşının, məişət və mədəniyyətinin ətrafı şəkildə öyrənilməsi bir məqsəd olaraq daim qarşımızda durur. Bu istiqamətdə davamlı araşdırmalarda tarixən mövcud olmuş və cəmiyyət həyatının vacib sahəsini özündə ehtiva edən bir sıra institutlar elmi baxımdan mühüm əhəmiyyət kəsb edir və böyük maraqlı doğurur. Onların qədim köklərə malikliyi və ortaqlıq mədəniyyətin daşıyıcıları olan əksər xalqlarda tarixən mövcudluğu bir reallıqdır. Aydın məsələdir ki, belə institutlar insanlar arasında müəyyən münasibətlər müstəvisində reallaşır və cəmiyyətin inkişaf səviyyəsi ilə sıx surətdə bağlı idi.

Bildiyimiz kimi, elmi ədəbiyyatda münasibət kəlməsi müxtəlif mənə çalarları kəsb etməkdədir. Burada müxtəlif anlayışların mövcudluğunu qeyd edə bilirik ki, onlar da elmi ədəbiyyatda istehsal, əmək, siyasi və digər münasibətlər forması kimi qəbul olunub. Bizi düşündürən əsas məsələ isə cəmiyyət daxilində tarixən yaranıb zamanla təkmilləşən, insanlar arasında qurulan qarşılıqlı münasibətlərdir ki, etnoqrafik nöqteyi-nəzərdən indiyədək yetərincə və hərtərəfli araşdırılmadığı üçün aktuallıq təşkil edir. Münasibətlər dedikdə, insanlar arasında qarşılıqlı razılaşdırılmış, xoşməramlılığa söykənən və onların bu işə şüurlu şəkildə qoşulduğu zəruri əlaqələr, bərabərlik əsasında formalaşan müəyyən birlik nəzərdə tutulur.

Əlbəttə, araşdırılan bu problem məsələnin bir xüsusiyyəti vardır ki, onunla nəinki etnoqrafiya, eyni zamanda, fəlsəfə, sosiologiya, kul-

turologiya və s. elmlər sahəsində çalışan alimlər də məşğuldurlar. Vurğulamaq yerinə düşər ki, etnoqrafik baxımdan münasibətlərin araşdırılması məsələsi xalqımızın qədimlərdən üzü bəri gələn adət və ənənələri zəminində müəyyənləşir, məhz onların diktəsi ilə reallaşır. O, cəmiyyətin ümumi dəyərləri daxilində formalaşan bir sistemdir. Yəni "mürəkkəb, özünü tənzimləyən sistem olan cəmiyyət onu təşkil edən insanların və digər sosial vahidlərin (ailənin, sosial, peşə qruplarının, etnik, milli, sinfi, siyasi və s.) birgə fəaliyyət sahəsidir" (1, 31). Bu xüsusiyyətlər bir-birilə vahiddədir. Məlum olduğu kimi, "sözün ciddi mənasında cəmiyyətdə yaşayan və fəaliyyət göstərən hər insan sosial bir dünyadır. Onun özünəməxsus sosial, əxlaqi, estetik, siyasi, intellektual və s. keyfiyyətləri var ki, bunlar da həmin insanın məqsədinin, bu məqsədə çatmaq üçün seçilən vasitələrin, fəaliyyət növü və mexanizminin təyinedici amilləridir" (1, 31). Doğrudan da, bu keyfiyyətlərin vahiddə nəzərə alınması əsas şərtidir.

Bütün dövrlər üçün xarakterik xüsusiyyət kəsb edən yeganə məzmun odur ki, insanlar arasında formalaşan əlaqələr qarşılıqlı fəaliyyət məcrasına yönəlmişdir. Bu fəaliyyətdə əhəmiyyət kəsb edən məsələ niyyət, istək, arzu hesab olunur. Qəbul edilən əsas meyar, ölçü isə, heç şübhəsiz, zamanın doğurduğu və minilliklər boyu yaşatdığı özünəməxsus adət və ənənələrdir. Burada başlıca qüvvə isə, aydın məsələdir ki, həyat fəaliyyətlərini birlikdə yürütməyə səy

göstərən insanların özləridir.

Azərbaycanda etnoqrafik baxımdan əhəmiyyət kəsb edən və varlığını bu gün də sürdüyrən institutlar – ağbirçəklik, ağsaqqallıq, qəyyumluq, dostluq, qonşuluq, kirvəlik və s. müəyyən münasibətlər müstəvisində qurulub. Belə münasibətlərin olması nəinki ayrı-ayrı ailələr, hətta cəmiyyətin özü daxilində stabilliyə, himayədarlığa, sabitliyə, mühafizəkarlığa gətirib çıxarmışdır. R.Quliyev haqlı olaraq qeyd edir ki, "münasibət adamları məhz toplu halında birləşdirən sabit elementdir" (2, 83). Daşdığı funksiya etibarilə münasibətlər insanlar arasında qarşılıqlı təsiretmə vasitəsidir. O, cəmiyyət həyatının əhəmiyyətli hissəsini təşkil edir; onun varlığının qorunub saxlanması sabitləşmiş ənənəyə çevrilir.

Yerinə yetirilməsi zəruri sayılan vacib vəzifələr qarşısında mətanət və dözümlülük nümayiş etdirmək bütün dövrlərdə tərəflər arasında mühüm şərtlərdən sayılır. Bununla yanaşı, münasibətləri saxlayıb davam etdirmək əzmi xalq arasında o qədər güclüdür ki, onun qorunması nəsilərə həvalə edilir. Bəlli olur ki, belə əlaqələr məhz cəmiyyətin bilavasitə özü tərəfindən müəyyən istiqamətə yönəldilib.

Araşdırmalar deməyə əsas verir ki, insan toplumu müəyyən əlaqələrin yaranmasında, qorunub saxlanılmasında və gələcək nəsillərə ötürülməsində çox maraqlıdır. Çünki cəmiyyət üzvləri birbirindən üzvü surətdə asılıdır və mənəvi tellərlə bağlıdırlar. Eyni zamanda, onların istər-istəməz cəmiyyətlə, yaşadıkları toplumla hesablaşması da bir gerçəklikdir. Bu və ya digər münasibətlər, təbii ki, insanları davranış etibarilə müəyyən qəlibə salır. Münasibətlər ona ehtiyac duyulduğu müddətcə həmin çərçivədə davam edir. Qınaq obyektinə olmaq və cəmiyyətdən kənarlaşdırılmaq qorxusu psixoloji baxımdan insanları bu və ya digər məsələdə davranışlarını nizamlamaq məcburiyyəti qarşısında qoyur. İstər-istəməz, əlaqələrdən bəhs edərkən tarixi realıq, obyektiv gerçəklik, real şəraitin doğurduğu mühit, yəni zaman və məkan nəzərə alınmalıdır.

Bildirməlik ki, münasibətlər müəyyən mənada cəmiyyətin daxili birliyinin əsrlər boyunca qorunmasına xidmət göstərmişdir. Cəmiyyət özü bir sistemdir. Daxilində müxtəlif münasibətlərin qurulması onun sabitliyinin təminatına çevrilir. Burada, heç şübhəsiz, keçilən müəyyən mərhələlər də vurğulanmalıdır. Sözügedən ardıcılıq özünü bu şəkildə büruzə verir:

1. Vəzifənin dəqiq müəyyənləşdirilməsi;
2. Ona sərf olunan əmək;
3. Etimadın doğrulması.

Nəsillər gəlib keçsə də, münasibətlər təməl mahiyyətini qorumaqla indiyədək yaşayır. Belə ki, insanların qarşılıqlı əlaqələrinin zamana uyğunlaşması, eyni ahəngdə davam etməsi, bəzilərinin isə tarix səhnəsindən silinib getməsi labüd təbii proses kimi qəbul olunmalıdır. Cəmiyyətdaxili vəhdəti mühafizə baxımından ağsaqqallıq, ağbirçəklik, qəyyumluq, dostluq, qonşuluq kimi zəruri institutlar tarixən mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir və indi də yaşamaqdadır.

Münasibətlər gələcəkdə adət hüququnun formalaşmasına və sonralar yeni dövlət qanunlarının yazılmasına bilavasitə təkan vermiş vasitədir. Bu bir həqiqətdir ki, yeni qanunlar yazılarkən insanların zehniyyətinə hopmuş psixoloji amillər və cəmiyyətdə əsrlərcə

kök salmış adət və ənənələr əsas meyar kimi götürülür. H.Quliyev haqlı olaraq ənənənin əsas vəzifəsinin davranış nümunələrinin irsən ötürülməsi ilə bağlılığını qeyd edir (3, 7). Davranış tərzini, heç şübhəsiz, insanların həyatında onun kimliyini müəyyənləşdirib təsdiq edən vasitədir. L.Qumilyov etnik xarakteristikanın müəyyən olunmasında davranış tərzinin əhəmiyyət kəsb etdiyini göstərmişdir (7, 12). Mentalitetə uyğun davranış sərgiləmək istər-istəməz insanlara xarakterik keyfiyyətdir.

Qeyd edək ki, "şəxsi qarşılıqlı münasibətlərin kökü insanların hisslər aləmi ilə bağlıdır. Onlar birinci növbədə emosional amillər zəminində formalaşır. Bir-birinə verdikləri emosional qiymətlər şəxsi qarşılıqlı münasibətlərin formalaşması prosesində mühüm rol oynayır. Lakin tədricən emosional qiymətlər intellektual, mənəvi, estetik qiymətlərlə üzvi surətdə birləşir" (5, 209). Doğrudan da, insanlar arasındakı şəxsi münasibətlərdə istər-istəməz emosional yanaşma və aqli təhlil süzgəcindən keçirilmə vəhdətdə olmalıdır.

Bütövlükdə götürüləndə münasibətlərin mahiyyətinə diqqət yetirsək, aydınlaşır ki, insanlar yaranan əlaqələrlə təskinlik tapmağa nail olmuşlar. Onlar özlərini daha arxalı və güvənli hiss etmişlər.

Hətta qarşılıqlı qoyduqları vəzifələri yerinə yetirmək istiqamətində başqalarının məsləhətlərinə qulaq vermiş və bilavasitə onların fəaliyyətinə arxalanmışlar.

Təqdim olunan məqalədə etnoqrafik baxımdan adları çəkilən mövzu ağsaqqallıq, ağbirçəklik, dostluq, qonşuluq, qəyyumluq və kirvəlik kimi münasibətlərdən ibarətdir. Əslində, qohumluq münasibətləri də maraqlı doğuran məsələdir. Amma bu barədə daha səhifə araşdırma lazım gəldiyindən adıçəkilən məsələyə toxunmamışıq.

Müqəddəs ocaq sayılan ailələrin qorunması, qarşılıqlı yardım formalarının həyata keçirilməsi, təsərrüfat işlərinin yoluna qoyulması məhz belə münasibətlərin sayəsində mümkünləşir. Araya qan düşəndə onun yatırılması yolunda ağsaqqallar və ağbirçəklər öz töhfələrini verirlər. Həyatın bütün sahələrində dostlar, qonşular, qəyyunlar əvəzsiz varlıqlar sayılırlar.

Ağsaqqal və ağbirçəklər el arasında ədalətli rəftarla bütün məsələlərdə xüsusi rol oynayırlar. Belə sanballı insanlar qa-

zandıqları həyat təcrübəsi sayəsində həlledici söz sahibi olurlar. Münasibətlərin bərqərar olması cəmiyyətdə tamamilə güvən yerinin varlığına dəlalət edir. Kiməsə arxalanmaq münasibətlərin inkişafında səmərəlidir. Nəticədə isə insanlar arasında qarşılıqlı anlama, təmas zəruriləşir. İnsanlar bir-birlərindən hali olur, ünsiyyət saxlayırlar. Təkbəsinə görə bilmədikləri işlərin öhdəsindən birgə gəlirlər.

Bütün dövrlərdə münasibətlərdə müəyyən bir səddin gözlənilməsi vacib sayılıb. Belə ki, haqqında danışılan münasibətlərdə istər ünsiyyətdə, istərsə də davranışda hər bir xalqın dünyagörüşünə uyğun şəkildə bir qayda hökm sürür: Nələri demək olar, nələri isə olmaz. Eyni zamanda, nə cür hərəkət etməli, nə cür olmaz. Çünki bu, qarşı tərəfə hörmət və ya hörmətsizlik kimi dəyərləndirilir.

Etnoqrafik ədəbiyyatda qəyyumluq, dostluq kimi münasibətlər indiyədək bütün təfərrüatı ilə tam araşdırılmamışdır. İndiyədək belə münasibətlərin olması onun əhəmiyyətini bir daha təsdiqləyir, bizlərdə sahiblənmə duyğusunun güclü olduğunu göstərir. Məlum məsələdir ki, münasibətlər insanlar arasındakı ruh yüksəkliyində təzahür edir. Onlar məhz bu müstəvidə səbirlə dolğunlaşmışlar. Dolğunlaşaraq dəyərlər qazanmaq müsbət təzahür sayılmış və insanların mənəvi dünyasını zənginləşdirmək yolunda onlara işıq tutmuşdur.

Münasibətlər yaşamağa, həyatda qalmağa bir təkanverici stimuldür. Əsrlərin sınağından keçib gələn öyüd-nəsihətlə ölçüb-biçmək münasibətlərin uçuruma yuvarlanmamasına xidmət edir. Arzu olunan müvafiq əlaqələr tənhalığa qapılmamaq yolunda dəstəkləyici mahiyyətlə insanlar arasında nikbinlik yaradır. Həyatın elə sahəsi mövcud deyil ki, orada münasibətlər olmasın. Münasibətlərin varlığı cəmiyyəti daha dərinə başa düşməyə vadar edir. Çünki münasibətlər müstəvisində sosiallaşma özünü göstərir. Qeyd edək ki, müəlliflər haqlı olaraq təsdiqləyirlər ki, "sosiallaşma – fərdin öz fəaliyyətini mövcud cəmiyyətin istehsal üsuluna, ictimai münasibətlərə adekvat qurmağa imkan verən müəyyən bilikləri, normaları, dəyərləri mənimsəməsi prosesidir. Şəxsiyyətin sosiallaşması insan sosial təcrübəni mənimsədikdə baş verir. Zaman

Ədəbiyyat:

1. Siyasi biliklərin əsasları, 1-ci buraxılış. Bakı, Ulu, 1997, 192 s.
2. Quliyev R. Sosiologiya (nəzəriyyə və tədqiqat metodologiyası). Bakı, Siyasət, 1995, 424 s.
3. Quliyev H. Arxetipik azərilər: mentalitetin simaları. Bakı, Qanun, 2010, 344 s.
4. Cavadov C. Azərbaycan xeyriyyəçilik hərəkatı. (XIX əsrin sonu və XX əsrlərdə) Bakı, Elm, 1999, 256 s.
5. Bayramov Ə., Əlizadə Ə. Sosial psixologiyanın aktual məsələləri. Bakı, Azəməşr, 1986, 350 s.
6. Qəhrəmanov N., Məmmədov Ə., İsmayilov V. Təbii-elmi biliyin fəlsəfi əsasları. Bakı, Elm, 2014, 584 s.
7. Гумилев Л.Н. География этноса в исторический период. Ленинград, Наука, 1990, 279 с.

Резюме

Одна из важнейших проблем – это изучение быта и культуры народа, являющегося носителем традиций. В научных исследованиях, ведущихся в области этнографии, одной из актуальных задач представляется изучение отношений между людьми.

Ключевые слова: Азербайджан, народ, отношения, регулирование.

ötdükcə insan ictimai münasibətlər sisteminə, ünsiyyət formalarına, fəaliyyət növlərinə daha geniş səpkidə qoşularaq insanlarla ictimai həyatın müxtəlif sahələrlə əlaqələrini genişləndirir və dərinləşdirir" (6, 522). Münasibətlər həyatın, məişətin bütün sahələrində təzahür etmişdir.

Təqdim olunan məqalədə məlum olur ki, münasibətlərin qurulması icrası zəruri sayılan hərəkət fəaliyyəti şəklində qarlaşır. Müqabil tərəflər bir-birini təmsil etmək hüququna malikdirlər. Həyatda baş verən hadisələr veriləcək örnəklərdə öz real ifadəsini tapır. Münasibətləri tam və düzgün dəyərləndirmək üçün onların tarixini müəyyənləşdirmək zəruridir ki, bu barədə məlumat vermək mümkünləşsin.

Münasibətlər mənəviyyata müsbət təsir göstərən amil kimi dəyərləndirilməlidir. Belə olduğu təqdirdə saxta xarakter daşımır və insanları birləşdirən mənəvi bağlara çevrilir. Xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan cəmiyyətinin həyatında "qocalar evi", "uşaqlar evi" və "kimsəsizlər evi" anlayışları tarixən mövcud deyildi. Bu anlayışlar məişətə sonrakı dövrlərdə daxil olub. Rəsmi hüquqi cəmiyyətlər şəklində onlar XIX əsrin sonları XX əsrin əvvəllərində yaranmağa başlamışdır. Bu barədə maraqlı tədqiqat işinin olması təqdirəlayiqdir (4).

Beləliklə, yuxarıda qeyd olunanlara əsaslanaraq belə yekunlaşdırıla bilər ki, bu günün prizması ilə tarixə nəzər salanda real əlaqələr, insanlar arasında qarşılıqlı münasibətlərin izi və yeri bütün çarları ilə gözümüzün önündə canlanır və aydın olur ki, hər bir xalq həm coğrafi, həm də ictimai anlamda öz mühitinin yetimləsidir. Məişət tərzinin doğurduğu özünəməxsusluq və münasibətin xarakterindən asılı olaraq əlaqələr sabitləşmiş ənənəyə çevrilir. Nizamlayıcı məzmun daşıyan bu münasibətlər daşdığı mahiyyət etibarilə ibratəmizlik mücəssəməsidir. Bütün xalqlara xas olmaqla münasibətlər müstəvisində cəmiyyət tərəfindən qəbul olunma, statusa yiyələnmə mühüm şərt sayılmışdır. Cəmiyyətdə bərabərhüquqluluq, ondan kənarlaşdırılmama əsas şərt kimi mədəni irsimizin qorunmasına xidmət etmişdir. Mədəni irsimiz isə böyük sərvət sayıla bilər.

Summary

One of the most important problems is the study of the way of life and culture of the people, which is the bearer of traditions. In scientific research conducted in the field of ethnography, one of the urgent problems is the study of relations between people.

Key words: Azerbaijan, people, relations, regulation